

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ЛІНГВІСТИКИ ТА СОЦІАЛЬНИХ КОМУНІКАЦІЙ
КАФЕДРА АВІАЦІЙНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ

Завідувач випускової кафедри

_____ Любов ПОМИТКІНА

« ____ » _____ 2023 р.

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
(ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА)
ВИПУСКНИКА ОСВІТНЬОГО СТУПЕНЯ «БАКАЛАВР»

Тема: «Зв'язок батьківського відношення з агресивною поведінкою підлітків»

Виконавець: студентка Найт Надія Андріївна

Керівник: канд. психол. наук, доцент Вашека Тетяна Володимирівна

Нормоконтролер: психолог лабораторії кафедри авіаційної психології
Вдовиченко Марія Миколаївна

Київ 2023

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій

Кафедра авіаційної психології

Спеціальність 053 «Психологія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри

_____ Любов ПОМИТКІНА

«__» _____ 2022 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання кваліфікаційної роботи

Найт Надії Андріївни

1. Тема кваліфікаційної роботи: «Зв'язок батьківського відношення з агресивною поведінкою підлітків», затверджена наказом ректора від 23 листопада 2022 р. №2209 / ст.

2. Термін виконання роботи: з 03.01.2023 р. до 28.02.2023 р.

3. Вихідні дані до роботи: у дослідженні було застосовано психодіагностичні методики: «Особистісна агресивність та конфліктність» Є.П. Ільїна, П.А. Ковальова, Опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки, Тест-опитувальник батьківського ставлення А. Я. Варга, В.В. Століна, методика «Аналіз сімейних взаємостосунків» Е.Г. Ейдемільера, В.В. Юстицькіса. Вибірку склали 30 підлітків та їх батьки: 30 матерів та 22 батька.

4. Зміст пояснювальної записки: кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів та загальних висновків. У першому розділі представлено аналіз наукових джерел щодо проблематики агресивної поведінки у підлітковому віці та її чинників. У другому розділі описано результати проведення емпіричного дослідження. У висновках викладено основні положення щодо отриманих результатів.

5. Перелік обов'язкового графічного (ілюстративного) матеріалу: 10 таблиць, 6 рисунків.

6. Календарний план-графік

№	Завдання	Термін виконання	Виконання
1	Опрацювання та реферування літератури з теми дослідження. Визначення об'єкта і предмета дослідження.	Листопад	
2	Формулювання мети, завдання дослідження. Складання попереднього плану роботи. Узгодження з керівником.	Листопад	
3	Написання та оформлення теоретичного розділу.	Грудень	
4	Написання вступу, висновків. Уточнення плану кваліфікаційної роботи.	Грудень	
5	Проведення емпіричного дослідження. Оформлення роботи. Подання керівникові.	Січень	
6	Попередній захист кваліфікаційної роботи	За графіком	
7	Опрацювання зауважень і виправлення недоліків	Лютий	
8	Подання остаточного варіанта на кафедру	Лютий	
10	Захист кваліфікаційної роботи	За графіком	

8. Дата видачі завдання: «__» _____ 2022 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____ Тетяна ВАШЕКА

Завдання прийняла до виконання _____ Надія НАЙТ

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до кваліфікаційної роботи «Зв'язок батьківського відношення з агресивною поведінкою підлітків» складає: 55 сторінок, 6 рисунків, 10 таблиць, 50 використаних джерел, 3 додатків.

Об'єкт: агресивна поведінка підлітків.

Предмет: зв'язок батьківського відношення з агресивною поведінкою підлітків.

Мета: встановити наявність та характер зв'язку батьківського відношення з агресивною поведінкою підлітків.

Методи дослідження: теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення; психодіагностичні методики: методика «Особистісна агресивність та конфліктність» Є.П. Ільїна, П.А. Ковальова, Опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки, Тест-опитувальник батьківського ставлення А. Я. Варга, В.В. Століна, методика «Аналіз сімейних взаєностосунків» Е.Г. Ейдемільера, В.В. Юстицькіса. Методи математичної статистики: критерій Колмогорова-Смірнова для встановлення типу розподілу даних, коефіцієнт кореляції Пірсона для знаходження зв'язків між змінними.

Встановлено, що надмірний контроль та санкції боку батька провокує агресивну поведінку підлітків, контроль та вимоги з боку матері – вербальну та непрямую агресію. Недостатня увага матері та ігнорування нею потреб підлітка формує у дитини переживання образи та вини.

Отримані результати можна використовувати з метою зниження рівня агресивності у підлітків та покращення стосунків у сім'ї.

АГРЕСИВНА ПОВЕДІНКА, СІМЕЙНІ СТОСУНКИ, ПІДЛІТКОВИЙ ВІК, БАТЬКІВСЬКЕ СТАВЛЕННЯ, ВИХОВАННЯ.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ТА ЇЇ ЧИННИКІВ.....	9
1.1. Поняття агресії та причини її виникнення.....	9
1.2. Особливості агресивної поведінки у підлітковому віці.....	12
1.3. Сімейні чинники підліткової агресії.....	16
Висновок до розділу 1.....	20
РОЗДІЛ 2. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ БАТЬКІВСЬКОГО ВІДНОШЕННЯ З АГРЕСИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ ПІДЛІТКІВ.....	22
2.1. Характеристика методичного забезпечення дослідження	22
2.2. Діагностика рівня агресивної поведінки підлітків та батьківського відношення.....	25
2.3. Аналіз результатів дослідження, отриманих за допомогою математичної статистики	36
2.4. Практичні рекомендації щодо зниження агресії та розвитку самоконтролю в підлітковому віці.....	42
Висновок до розділу 2	45
ВИСНОВКИ.....	48
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	51
ДОДАТКИ.....	56

ВСТУП

Актуальність. Вивчення проблеми агресивної поведінки серед підлітків набуває важливого значення в Україні, адже в структурі підліткової агресії мають місце як прояви невихованості, грубості, жорстокості, так і злочинні вчинки, грабіжництво та побиття. Збільшення агресії у підлітковому віці свідчить про значну проблему сучасного суспільства, адже для цієї вікової категорії характерна велика кількість конфліктів, проявів агресивності та насильства стосовно однолітків.

Останнім часом виросла підліткова злочинність, зросла кількість злочинів проти особистості, що можуть спричинити тілесні ушкодження. На зростання проявів насильства, агресії серед людей впливає війна з росією, економічна нестабільність та соціальна напруженість у країні.

Саме підлітковий вік вважається найбільш сприятливий для профілактики та корекції агресії, адже саме у цьому віці формується та закріплюється агресивна поведінка. Це може відбуватися як під впливом спадковості та наслідування агресивної поведінки оточення, так і в результаті неправильного сімейного виховання та авторитарного ставлення з боку батьків.

Серед чинників агресивної поведінки підлітків автори вказують недостатнє моральне виховання, надмірну суворість та емоційну холодність батьків, деформацію системи цінностей в сім'ї та ін. Часто агресивні підлітки походять з сімей, де батьки зловживають алкоголем або наркотичними речовинами, ведуть асоціальний спосіб життя, здійснюють насилля над дітьми та іншими членами сім'ї.

Проблемою агресивної поведінки підлітків займалися вітчизняні дослідники О. Бовть, Г. Гайдукевич, О. Дроздов, Д. Александров, Л. Казміренко, С. Кравчук, О. Мізерна, С. Третьяков, О. Цільмак, В. Шебанов. Серед зарубіжних досліджень слід відзначити праці А. Бандури, Л. Берковіца,

Р. Берона, К. Лоренца, Д. Річардсона, Е. Фромма, З. Фрейда, К. Г. Юнга, А. Басса, Д. Долларда, Г. Паренса, в яких увагу приділено проблемі агресії та агресивної поведінки, аналізу її причин у різних вікових групах. Зв'язок агресивності з конфліктами став предметом дослідження Г. Васильєва, Г. Ложкіна, В. Мерліна, М. Неймарка.

Подібний інтерес науковців до проблеми агресивної поведінки підлітків не випадковий, тому що зростаюча агресивність дітей та підлітків перетворюється на серйозну проблему. Через це все більше вчених звертаються до теоретичних та емпіричних досліджень причин, вікових особливостей, методів профілактики та корекції агресивної поведінки в підлітковому віці.

Отже, проблема агресивної поведінки та її зв'язок з батьківським ставленням є актуальною та недостатньо вивченою. Необхідні дослідження як причин агресивної поведінки підлітків, обумовлених сімейними стосунками, так і розроблення програм профілактики та корекції агресивної поведінки в підлітковому віці.

Об'єкт: агресивна поведінка підлітків.

Предмет: зв'язок батьківського відношення з агресивною поведінкою підлітків.

Мета: встановити наявність зв'язку батьківського відношення з агресивною поведінкою підлітків.

Завдання:

1. Здійснити теоретичний аналіз наукових джерел, присвячених агресивній поведінці підлітків та її зв'язку з батьківським відношенням.
2. Діагностувати рівень агресивності та конфліктності підлітків.
3. Встановити стиль батьківського відношення та виховання у батьків.
4. Знайти зв'язок батьківського відношення з агресивною поведінкою підлітків.
5. Розробити практичні рекомендації для зниження агресивності підлітків та покращення сімейних стосунків.

Методи:

Теоретичні: аналіз, синтез, узагальнення.

Психодіагностичні методики:

1. Методика «Особистісна агресивність та конфліктність» Є.П. Ільїна, П.А. Ковальова.
2. Опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки.
3. Тест-опитувальник батьківського ставлення А. Я. Варга, В.В. Століна.
4. Методика «Аналіз сімейних взаємостосунків» Е.Г. Ейдемільера, В.В. Юстицькіса.

Методи математичної статистики: критерій Колмогорова-Смірнова для встановлення типу розподілу даних, коефіцієнт кореляції Пірсона для знаходження зв'язків між змінними.

Вибірку склали 30 підлітків та їх батьки: 30 матерів та 22 батька.

Практичне значення: отримані результати можна використовувати практичним психологам з метою зниження рівня агресивності у підлітків та покращення стосунків у сім'ї, а також для розроблення програм профілактики агресивної поведінки у підлітковому віці.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ НАУКОВИХ ПІДХОДІВ ДО АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ТА ЇЇ ЧИННИКІВ

1.1. Поняття агресії та причини її виникнення.

Агресію розглядають як цілеспрямовану руйнівну поведінку, що суперечить моральним нормам суспільства, завдає фізичної шкоди оточуючим людям або предметам та викликає психологічний дискомфорт та засудження. За допомогою агресії індивід може досягти поставленої мети, скинути напруження, задовольнити потребу в самоствердженні.

На думку Р. Берона та Д. Річардсона, до агресії можна віднести такі форми поведінки, метою яких є приниження або завдання шкоди живій істоті, яка не хоче такого ставлення до себе [7]. Автори виокремлюють агресію та агресивність. Агресивність – це особистісна властивість, що формується у процесі розвитку людини завдяки соціальному навчінню та проявляється в агресивних реакціях на подразник.

За визначенням Шкарлатюк К.І., агресивність – відносно стійка властивість особистості, що проявляється у готовності до агресивних дій, схильність діяти агресивно та ворожо. Агресія - це окремі агресивні дії та вчинки. Агресивною поведінкою називають цілеспрямовану деструктивну поведінку, що суперечить нормам та правилам існування людей у суспільстві, націлену на завдання шкоди об'єктам [39, с. 274].

На думку С.В. Мельнікової, агресивність – це складне психологічне утворення, що включає елементи емоційно-вольової та ціннісно-нормативної сфери, яке детермінує та спрямовує агресивну поведінку [26, с. 113].

Представники еволюційного підходу до розуміння агресії пояснюють її як прояв інстинкту боротьби за виживання, а саму агресію – як результат природного відбору. Завдяки високому рівню агресії покращується

генетичний фонд, адже виживають найсильніші та найенергійніші індивіди, що потім залишають потомство. Також сильні представники виду краще захищають та забезпечують виживання своїх дітей.

К. Лоренс розумів термін агресивність як інстинктивні злість, злобу, ненависть та підкреслював його нейтральне забарвлення, адже в залежності від цілі та ж ненависть може бути благородною. На його думку, багато досягнень та успіхів людства стали можливими завдяки люті та наполегливості, які слугували поштовхом для людської активності [46].

Е. Фромм пояснює походження терміну агресія від дієслова «aggređi» - «рухатися на», «наступати». Він виокремив доброякісну та злоякісну агресію. Згідно з трактуванням Е. Фромма, доброякісною є біологічно адаптивна агресивна поведінка, що допомагає підтримувати життєдіяльність та виникає як реакція на загрозу та небезпеку. Злоякісна агресія не несе захисної функції, а має виражений деструктивний компонент і властива виключно людям [37].

За трактуванням З. Фрейда, агресія є результатом прояву Едіпова комплексу і придушення інстинктивних лібідозних потягів ще в ранньому дитинстві. Згодом автор змінив свій погляд на походження агресії та почав приписувати її виникнення Танатосу – інстинкту смерті та руйнування. Він розглядав агресивність як енергію, яка постійно вивільнюється та яку неможливо стримати без шкоди для психіки. Якщо агресія не знаходить вихід назовні, вона буде накопичуватися та може спровокувати вибух або руйнування індивіда. А зовнішній прояв емоцій без руйнівних дій, навпаки, дозволяє вивільнити агресивну енергію та досягти розрядки (катарсису). Серед видів агресії З. Фрейд виокремив імпульсивну жорстокість, садизм та деструктивність [36].

К.Г. Юнг розглядав агресивність в зв'язку з архетипом «Тіні» - несвідомого або витісненого змісту психіки, що суперечить очікуванням суспільства та Его. На його думку нейтралізація агресії призводить до повернення людини на нижчий рівень розвитку, який приносить більше шкоди, ніж реалізація агресивних намірів [41].

Як і будь-які інші форми людської поведінки, агресія обумовлюється такими групами факторів: соціальні (суспільство та найближче оточення); особливості людини (індивідуальні та особистісні); ситуаційні (ситуація, в якій реалізується поведінка, насамперед ті, в яких індивід переживає фрустрацію, незадоволеність потреб, недосяжність цілей внаслідок будь-яких перешкод).

Згідно з фрустраційною теорією агресії Д. Долларда та Н. Міллера, агресія виникає в результаті переживання індивідом стану фрустрації. В залежності від ряду факторів ця реакція буде більш або менш вираженою. Велике значення для передбачення агресії має значимість досягнення мети, сила перешкоди на шляху до неї та кількість фрустрацій. Тобто, чим більше індивід очікує на задоволення від досягнення мети, чим серйозніша перешкода і чим більше зустрічається фрустрацій, тим більше вираженою буде агресія [28].

А. Басс [3] визначає агресивну поведінку як таку, що містить загрозу або наносить шкоду іншим. Він запропонував класифікацію проявів агресивної поведінки за такими критеріями: фізична-вербальна; активна-пасивна; пряма-непряма. Відповідно до цих критеріїв автор описав такі види агресивної поведінки: фізична, вербальна, непряма, аутоагресія (вина), підозрілість, образа, негативізм, дратівливість.

Згідно з теорією соціального научіння А. Бандури, для виникнення агресії окрім фрустрації ще повинен бути приклад для наслідування. На його думку, агресія засвоюється індивідом, як і інші форми соціальної поведінки, в результаті спостереження за агресивною поведінкою в соціумі. Для формування агресивної поведінки людина повинна мати перед очима зразок для наслідування, а також повинні існувати умови, що закріплюють агресивну поведінку та фактори, що провокують агресію. Зразком агресії можуть бути фільми, література чи телепрограми. Підкріплення може мати вигляд як матеріального блага, так і схвалення з боку інших, оцінки агресивної поведінки як вдалої чи успішної [2].

Отже, можемо зробити висновок, що в сучасній психологічній науці існує багато визначень понять агресії, агресивності та агресивної поведінки, а єдиного загально прийнятого визначення немає. Найбільш поширеним є визначення агресивної поведінки як такої, що орієнтована на нанесення шкоди об'єктам: як живим істотам, так і неживим предметам. Агресивна поведінка допомагає відреагувати фізичний та психічний дискомфорт, стрес та фрустрацію. Також вона може бути засобом досягнення значимої мети, підвищення статусу в групі, самоствердження.

1.2. Особливості агресивної поведінки у підлітковому віці

Підлітковий вік є одним з найскладніших та найбільш суперечливим у процесі розвитку людини. Психофізіологічні особливості обумовлені взаємодією центральної та ендокринної систем і пов'язані із зростанням активності нервових центрів, гіпоталамусу та гіпофізу, а також із збільшенням активності статевих залоз, що призводить до викиду в кров статевих гормонів. Все це впливає на психічний стан підлітків та їх поведінку.

Характерними ознаками підліткового віку є підвищена збудливість, тривожність, імпульсивність поведінки, емоційна лабільність, недостатній самоконтроль. Одночасно спостерігається швидка втомлюваність, знижена концентрація уваги, впертість, дратівливість, неадекватність реакцій, що може призводити до агресивної поведінки [20].

Причиною агресивної поведінки в підлітковому віці може бути стан фрустрації. В цьому випадку агресія сприяє зняттю напруження. Проте частіше в основі агресивної поведінки підлітків лежить переживання образи, приниження або несправедливого ставлення, тобто емоції, пов'язані з фрустрацією базових людських потреб: в любові, прийнятті, визнанні та ін.

В підлітковому віці відбуваються значні зміни в самооцінці та її критеріях: основним фактором самооцінки вже стає не зовнішність, фігура,

шкіра та одяг, а оцінювання інтелекту, вольових та моральних якостей. Тому чинником агресивної поведінки може стати розбіжність між самооцінкою та очікуваним ставленням з боку інших, найчастіше – однолітків та батьків. Важливим фактором стає соціометричний статус індивіда в групі: бажання отримати популярність та схвалення часто розходиться з реальним ставленням однокласників, що може спричинити агресивну поведінку або побоювання стати жертвою чужої агресії.

Головна особливість підлітка – особистісна незрілість та нестабільність. Л.С. Виготський стверджував, що «у структурі особистості підлітка немає нічого стійкого, остаточного, нерухомого» [11, с. 73]. І саме ця особистісна нестабільність породжує суперечливі бажання та агресивні вчинки. Це може проявлятися у афективності, вибуховості, емоційній лабільності, пов'язаними зі статевим дозріванням та фізіологічною перебудовою організму. Протилежні риси, прагнення, тенденції, співіснують і борються один з одним, визначаючи суперечливість поведінки.

Представники теорії соціального научіння виокремлюють такі особливості підліткової агресії: недовіра та підозрілість стосовно оточуючих, сприйняття світу як ворожого, високий рівень тривожності та очікування нападу формує переважно агресивну реакцію у відповідь на нейтральні стимули, які підлітки інтерпретують як ворожі. Також цьому віку властивий низький рівень адаптації та обмежена кількість реакцій на проблеми, серед яких домінують перебільшення проблеми, її заперечення та уникнення, часто – застрягання. Часто підлітки через низьку самооцінку переконані в негативному ставленні оточуючих і вважають, що агресія є єдиним та найбільш ефективним способом захисту та відстоювання себе.

Зустрічається механізм проєкції причин власної агресії на оточуючих, які на думку підлітків, винні в їх агресивній поведінці. Може посилювати прояви агресії низький рівень емпатії та самоконтролю, невротичні стани, нерозвинені прогностичні здібності, конформність щодо референтної групи та ін. [2].

На думку Мойсєєвої О.Є., найважливішими факторами агресії у підлітковому віці виявилися несформованість моральних настанов, занижена або завищена самооцінка, неадекватний рівень домагань підлітків. Також сприяють проявам агресивної поведінки емоційна лабільність, тривожність, недостатній самоконтроль та нерозвинені прогностичні здібності в підлітковому віці, що пов'язано з його специфікою. Саме через ці індивідуально-психологічні особливості підлітків їх першою реакцією в конфліктній ситуації буде афективна, імпульсивна та переважно агресивна, адже вони мало усвідомлюють наслідки своєї агресії. Автором також встановлено зв'язок агресії з низьким рівнем інтелекту [27].

Серед соціальних чинників агресивної поведінки у підлітковому віці виокремлюють статус в групі однолітків, соціальну дезадаптацію, психологічний клімат у сім'ї та стиль батьківського виховання [38; 42; 43; 47]. На думку Благути Р.І., основними причинами агресії в підлітковому віці є особливості соціалізації в системі освіти, вплив референтної групи, підліткової субкультури, ЗМІ, комп'ютерних ігор та ситуативні чинники [6]. На важливу роль у виникненні агресивної поведінки підлітків соціальних мереж, ЗМІ та комп'ютерних ігор вказують і інші дослідники [48].

Іванова В. В. стверджує, що за допомогою агресивної поведінки підлітки задовольняють потребу в самоствердженні, самовираженні та спілкуванні, а також можуть реагувати агресивно на сімейну ситуацію та жорстокість батьків [16]. На думку Кириченко В. В., підліткова агресія виконує 3 функції: самоствердження, відстоювання свого Я та інструментальна агресія (досягнення мети) [18].

Українські дослідники вказують на таку особливість підліткової агресії як її груповий характер: так, Землянська О.В. зазначає, що 50-60% злочинів неповнолітніх було скоєно групою [15].

З.Р. Кісіль наводить дані щодо вікової динаміки агресивної поведінки: рівень агресії зростає від молодшого до старшого підліткового віку. Серед видів агресивної поведінки у дітей віком 10-11 років домінує фізична агресія,

12-13 – негативізм, 14-15 – вербальна агресія [19]. Порівняння рівня вираженості різних форм агресії у хлопців та дівчат показало переважання схильності до фізичної агресії у хлопців та до вербальної (прямої та непрямой) – у дівчат.

Більш детально особливості видів агресивної поведінки у хлопців та дівчат показала Жуйкова І. В. на групі підлітків віком 13-14 років у кількості 120 осіб. Автор встановила статистично значиме переважання рівня фізичної та непрямой агресії у хлопців та вербальної агресії, підозрливості, дратівливості, негативізму та ворожості у дівчат. На її думку, дівчата фізично менш сильні, через це вони не застосовують прямо фізичну агресію, а переформатовують агресивні імпульси у словесну форму. Хлопців поряд з фізичними можливостями до агресії підштовхують соціальні стереотипи «сильного чоловіка», «мачо» і безліч прикладів з літератури та кіно, де саме застосування грубої фізичної сили або зброї призводило до очікуваного результату [14].

На думку дослідників [10], домінування різних форм агресивної поведінки у дівчат та хлопців обумовлені особливостями статевої соціалізації: через існування в суспільстві негативного ставлення до фізичної агресії з боку жінок, дівчата раніше за хлопців вчаться її контролювати. Але вони не відмовляються від агресивної поведінки, а трансформують її у непрямую та вербальну агресію: розпускають чутки, роблять натяки, обговорюють за спиною тих, кому хочуть нашкодити, підбурюють інших, ізолюють та висміюють суперниць. Часто дівчата-підлітки використовують іронію та сарказм, обираючи найбільш вразливі місця у інших дітей.

У хлопців підліткового віку соціалізація пов'язана з соціальним статусом захисника, тому для них рішучість та наполегливість є прийнятною, а сльози, скарги та слабкість засуджуються суспільством.

Особистісним чинником підліткової агресії може стати реакція емансипації, що є центральним новоутворенням молодшого підліткового віку. Почуття зрілості, дорослості, що не відповідає реальній ситуації, може

призводити до дезадаптації, несприймання критики та зауважень на свою адресу, до агресивних реакцій.

1.3. Сімейні чинники підліткової агресії

Сім'я, батьківське ставлення та стиль виховання відіграють найважливішу роль у становленні особистості дитини та у формуванні її поведінки. Саме в сім'ї підлітки можуть навчитися агресивній поведінці, яку демонструють батьки по відношенню до оточуючих та до дітей. Дорослі часто не лише демонструють, але й підкріплюють агресивну поведінку дитини через пряму похвалу або відсутність покарання за агресію. Діти, спостерігаючи прояви насилля в сім'ї, засвоюють агресивні сценарії та переконуються в тому, що подібна поведінка – нормальна та прийнятна для вирішення проблем.

Агресивна поведінка дитини прямо пов'язана з її раннім досвідом саме в сім'ї: проявами агресії з боку батьків, наявністю жорстокого ставлення та насилля (фізичного та психологічного). У підлітків з вираженою агресивною поведінкою часто є досвід емоційної депривації, холодного відчуженого ставлення з боку батьків, грубої жорстокої критики, образ та залякувань. Порушені стосунки з батьками, відчуття непотрібності, відсутність підтримки в сім'ї сприяють дезадаптації дитини та можуть підштовхнути її до девіантної поведінки [1].

Дослідники зазначають, що найчастіше стимулом агресивної поведінки підлітків є нездорова, конфліктна атмосфера у сім'ї. В 39% сімей підлітків-правопорушників були сварки та скандали, у 24% - застосування фізичної сили між батьками, в 12% - ворожість між батьками. Також конфліктна дитина сприяє агресивній поведінці у сім'ї [23].

В експериментах А. Бандури з лялькою Бобо показано, що агресивні дії дорослих відтворюються дітьми. У сім'ях, де батьки демонструють агресію, непослідовні вимоги до дитини, «подвійні стандарти», зростає відсоток

дитячої агресії. Вважається, що оптимальним варіантом батьківсько-дитячих стосунків є мінімум агресивної поведінки з боку батьків та збалансована позиція щодо покарань: проступки караються, але без жорстокості.

Дослідженням впливу сімейних стосунків на агресивну поведінку у підлітковому віці займалися А. Бандура та Р. Уолтерс. Вони встановили зв'язок між високим рівнем агресії підлітків та поблажливим ставленням матерів до агресивних дій дітей; надмірною суворістю та надмірною м'якістю щодо порушень дитиною дисципліни; дуже суворими покараннями (зокрема фізичними), приниженням дітей; відсутністю близьких позитивних відносин батьків та дітей; ворожими відносинами між батьками, фізичним насильством батька над матір'ю [2].

Лонгітюдні дослідження сімей з агресивними дітьми змогли виявити спільні ознаки таких сімей: відсутність емоційної близькості та спільних цінностей між батьками та дітьми; використання дорослими різних форм агресивної поведінки та схвалення її у дітей; байдужість з боку батьків до соціального розвитку дитини, несформованість ряду обов'язків та розподілу відповідальності батьків та дітей; суперечливість вимог та стилів виховання з боку матері та батька; застосування насилля у якості аргументу та як засобу виховного впливу; відсутність реакції на успіхи та досягнення дитини, зате постійна негативна реакція на її проступки чи недоліки [5].

Також дослідники зазначають, що причиною підліткової агресії може стати емоційне відторгнення дитини батьками або жорсткий контроль з їх боку. Подібна поведінка спостерігається у батьків, у яких наявні власні психологічні проблеми (висока тривожність, невпевненість в своїх здібностях, емоційна лабільність, імпульсивність, слабкий вольовий контроль та ін.). Якщо дитина зростає в умовах дефіциту уваги та турботи, агресивна поведінка може стати формою протесту або способом привернути увагу до себе та своїх проблем. Також за допомогою руйнівної поведінки підлітки відреагують назовні свої негативні емоції, напруження та стрес [14].

Агресивна поведінка підлітків може стати протестом проти надмірної опіки з боку батьків. Часто страх за своїх дітей, надмірна тривожність та недовіра до світу у батьків трансформується в гіперопіку, бажання захистити дитину від найменших життєвих труднощів та уявних небезпек. А у підлітковому віці загострюється потреба в самостійності та незалежності, що вступає в конфлікт з батьківською опікою та контролем. І найпростішим способом відстояти себе та свої погляди підлітки помилково вважають негативізм, грубість та агресію. До того ж у підлітковому віці відбувається ідентифікація не з батьками, а з референтною групою, найчастіше з однолітками чи літературними образами, що суперечить сімейним цінностям та вимогам і також може породжувати конфлікти. Підлітки наслідують героям книг чи одноліткам, при цьому активно починають протистояти настановам батьків, проявляти негативізм, поводитися агресивно. Наполягаючи на своєму, виборюючи більше свободи та незалежності, підлітки часто ігнорують батьківську опіку, уникають спілкування з ними, інколи тікають з дому [38].

Як зазначають Мельнікова С.В. із співавт., для сучасних українських родин властива деяка дисфункціональність: вони не в змозі забезпечити дітям почуття безпеки та захищеності, психологічний комфорт, в результаті чого у підлітків виникає нерозвиненість моральних установок, цінностей, може проявлятися брутальність та грубість, неповага до старших, споживча орієнтація та агресивне самоствердження [26]. Про властиву підліткам агресивність та ворожість у вчинках, що суперечить моральним нормам суспільства пишуть М. Блонський, К. Мілютіна, Н. Максимова, О. Мойсєєва та ін. [27].

Цікавим, на наш погляд, є дослідження Жуйкової І.В., в якому автор встановила зв'язок між агресією підлітків та їх батьків. Фізична агресія батьків пов'язана з фізичною агресією їх доньок та їх почуттям провини. Вербальна агресія батька прокорелювала з фізичною та вербальною агресією дочки. Тобто поведінка батьків стає зразком для наслідування для доньки. Непряма агресія батьків пов'язана з переживанням образи у дівчат. У хлопців

встановлена дещо інша тенденція: вербальна та непрямая агресія батьків пов'язана з вербальною та непрямую агресією підлітків, тобто тенденція батьків кричати, лаятися та погрожувати та знаходити заміщуючий об'єкт для вираження гніву наслідується хлопцями-підлітками. Також непрямая агресія батька пов'язана з дратівливістю та підозрілістю сина: через те, що гнів виплескується на заміщуючі об'єкти, дитина не розуміє, як саме батько поведе себе в тій чи іншій ситуації, що й викликає негативні емоції [14].

Отже, можемо зробити висновок, що сімейні стосунки є одним з найважливіших чинників агресивної поведінки дітей та підлітків.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 1

Аналіз наукової літератури з проблематики агресивної поведінки у підлітковому віці дозволив зробити такі висновки.

До агресії можна віднести будь-яку форму поведінки, метою якої є приниження або завдання шкоди живій істоті, яка не бажає такого ставлення до себе. Агресивність – відносно стійка властивість особистості, що проявляється у готовності до агресивних дій, схильність діяти агресивно та ворожо. Під агресією розуміють окремі агресивні дії та вчинки. Агресивною поведінкою називають цілеспрямовану деструктивну поведінку, що суперечить нормам та правилам існування людей у суспільстві, націлену на завдання шкоди об'єктам нападу.

Представники еволюційного підходу до розуміння агресії пояснюють її як прояв інстинкту боротьби за виживання, а саму агресію – як результат природного відбору. За трактуванням З. Фрейда, агресія є результатом прояву Едіпова комплексу і придушення інстинктивних лібідозних потягів ще в ранньому дитинстві. Згодом автор почав приписувати виникнення агресії Танатосу – інстинкту смерті та руйнування. Згідно з фрустраційною теорією агресії Д. Долларда та Н. Міллера, агресія виникає в результаті переживання індивідом стану фрустрації і в залежності від ряду факторів ця реакція буде більш або менш вираженою. Згідно з теорією соціального научіння А. Бандури, для виникнення агресії окрім фрустрації ще повинен бути приклад для наслідування. На його думку, агресія засвоюється індивідом, як і інші форми соціальної поведінки, в результаті спостереження за агресивною поведінкою в соціумі.

Підлітковий вік є одним з найскладніших та найбільш суперечливим у процесі розвитку людини. Його характерними ознаками є підвищена збудливість, тривожність, імпульсивність поведінки, емоційна лабільність, недостатній самоконтроль. Одночасно спостерігається швидка втомлюваність,

знижена концентрація уваги, впертість, дратівливість, неадекватність реакцій, що може призводити до агресивної поведінки. На думку Мойсеєвої О.Є., найважливішими факторами агресії у підлітковому віці виявилися несформованість моральних настанов, занижена або завищена самооцінка, неадекватний рівень домагань підлітків. Серед соціальних чинників агресивної поведінки у підлітковому віці виокремлюють статус в групі однолітків, соціальну дезадаптацію, психологічний клімат у сім'ї та стиль батьківського виховання.

Сім'я, батьківське ставлення та стиль виховання відіграють найважливішу роль у становленні особистості дитини та у формуванні її поведінки. Саме в сім'ї підлітки можуть навчитися агресивній поведінці, яку демонструють батьки по відношенню до оточуючих та до дітей. Дорослі часто не лише демонструють, але й підкріплюють агресивну поведінку дитини через пряму похвалу або відсутність покарання за агресію. У підлітків з вираженою агресивною поведінкою часто є досвід емоційної депривації, холодного відчуженого ставлення з боку батьків, грубої жорстокої критики, образ та залякувань. Отже, можемо зробити висновок, що сімейні стосунки є одним з найважливіших чинників агресивної поведінки дітей та підлітків.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗВ'ЯЗКУ БАТЬКІВСЬКОГО ВІДНОШЕННЯ З АГРЕСИВНОЮ ПОВЕДІНКОЮ ПІДЛІТКІВ

2.1. Характеристика методичного забезпечення дослідження

Для встановлення зв'язку батьківського ставлення з агресивною поведінкою підлітків було організовано та проведено емпіричне дослідження. Вибірку склали 30 підлітків (15 хлопців та 15 дівчат) та їх батьки (30 матерів та 22 батька).

Дослідження проходило в 5 етапів. На першому етапі було зроблено аналіз та систематизацію наукових праць, присвячених проблемі агресивної поведінки, її чинників та особливостей у підлітковому віці. Другий етап полягав у підборі блоку надійних та валідних психодіагностичних методик для діагностики рівня агресії у підлітків та батьківського ставлення – у їх батьків та матерів.

На третьому етапі було проведено психодіагностичні методики та оброблено їх результати за ключами. Четвертий етап полягав у статистичній обробці отриманих даних для встановлення зв'язків між агресивною поведінкою та батьківським ставленням респондентів. На п'ятому етапі було зроблено інтерпретацію отриманих результатів та загальні висновки.

Опис психодіагностичних методик

1. методика «Особистісна агресивність та конфліктність» Є.П. Ільїна, П.А. Ковальова;
2. Опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки;
3. Тест-опитувальник батьківського ставлення А. Я. Варга, В.В. Століна;
4. методика «Аналіз сімейних взаємостосунків» Е.Г. Ейдемільера, В.В. Юстицькіса.

1. Опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки.

Опитувальник був розроблений А. Бассом та А. Даркою, адаптований Роговим Є.І. Стандартизація відбувалася на вибірці з 646 підлітків віком від 16 до 17 років [3].

Автор методики А. Басс відокремив поняття агресії від ворожості. За його визначенням, ворожість – це реакція, що містить негативні почуття та оцінку людей та подій.

Опитувальник містить 75 питань, на які треба відповісти «Так» чи «Ні».

Методика дозволяє діагностувати такі форми агресії та ворожості:

- фізична, непрямая та вербальна агресія;
- образа та підозрілість, що складають показник ворожості;
- роздратування, негативізм та почуття провини.

В адаптації Рогова Є.І., розраховують 2 індекси:

Ворожість = образа + підозрілість;

Агресивність = фізична агресія + роздратованість + вербальна агресія.

Нормативні показники за індексом ворожості: $6,5-7 \pm 3$; за індексом агресивності: 21 ± 4 .

2. Методика «Особистісна агресивність та конфліктність» Є.П. Ільїна, П.А. Ковальова.

Методика призначена для діагностики таких особистісних характеристик індивіда як конфліктність та агресивність. За визначенням авторів-розробників, конфліктністю називається риса характеру, що сприяє виникненню конфліктів та залученню в них індивіда. Вона залежить особливостей темпераменту, емоційного стану людини, її здатності до самоконтролю. Також на виникнення конфліктності впливають соціальні чинники, такі як умови життя, соціальне середовище та оточення, рівень культури та ін. [17].

Методика також дозволяє діагностувати позитивну та негативну агресивність. Під позитивною агресивністю автори розуміють поведінку, спрямовану на досягнення мети, що не несе шкоди іншим. До складу

позитивної агресивності входять наполегливість, наступальність та непоступливість.

Негативною агресивністю називають такий вид поведінки, що викликає психологічний дискомфорт у інших або наносить їм шкоду. До негативної агресивності автори методики віднесли мстивість та нетерпимість.

Обробка результатів: підраховуються бали за ключами по кожній шкалі. За відповідь, що співпадає з ключем, нараховується 1 бал. За кожною шкалою респонденти можуть набрати від 0 до 10 балів.

Показник конфліктності обраховується як сума балів за шкалами підозрілість, запальність, безкомпромісність, образливість. Позитивна агресивність – це сума балів за шкалами наполегливість та непоступливість. Негативна агресивність – сума за шкалами нетерпимість та мстивість.

3. Тест-опитувальник батьківського відношення А. Я. Варга, В.В. Століна.

Тест призначений для діагностики відношення батьків та матерів до дітей. Автори розглядають батьківське відношення як систему почуттів, поведінкових стереотипів, особливостей сприймання дитини та розуміння її вчинків. Відмітимо, що дана методика була розроблена у 1986 р. А.Я. Варгою разом з В.В. Століним і пройшла апробацію у Консультативному центрі допомоги шлюбу та сім'ї на факультеті психології МГУ [8].

Методика містить 61 питання та дозволяє виміряти такі шкали: прийняття-відторгнення, соціальна бажаність, симбіоз, контроль, ставлення до невдач дитини.

Шкала прийняття-відторгнення діагностує загальне позитивне емоційне прийняття дитини або її неприйняття, емоційне негативне ставлення, відторгнення. Шкала кооперації показує ступінь співробітництва батьків з дитиною, їх зацікавленість та участь у справах дитини. Шкала симбіозу показує єдність батьків з дитиною, відсутність між ними дистанції. Шкала контролю показує, наскільки батьки прагнуть контролювати життя дитини, більш схильні до демократичних чи авторитарних стосунків. Шкала

«маленький невдаха» вимірює ставлення до невдач дитини, до її достоїнств та недоліків.

4. Методика «Аналіз сімейних взаємовідносин» Е.Г. Ейдемільера, В.В. Юстицькіса.

Тест розроблений Е. Г. Ейдемільером і В.В. Юстицькісом у 1990 році. Він дозволяє діагностувати 11 шкал, які визначають домінуючий тип сімейного виховання: гіпер-/гіпопротекція, потурання/ігнорування потреб дитини, надмірність/недостатність вимог-обов'язків дитини, надмірність/недостатність вимог-заборон, надмірні/мінімальні санкції, нестійкість стилю виховання.

Також тест діагностує ще 9 шкал, які пояснюють особистісні проблеми батьків, що спричиняють неправильне виховання. Для нашого дослідження ми обраховували лише 11 основних шкал, що дозволяють встановити стратегію виховання батька та матері.

Методи математичної статистики. Для встановлення кореляційних зв'язків між агресивністю підлітків та батьківським відношенням було застосовано кореляційний аналіз з використанням критерію Пірсона. Критерій було обрано через нормальний розподіл даних за шкалами методик (перевірка типу розподілу даних здійснювалася за допомогою критерію Колмогорова-Смірнова).

2.2. Діагностика рівня агресивної поведінки підлітків та батьківського відношення

З метою діагностики агресивної поведінки підлітків було проведено 2 психодіагностичні методики: Опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки та методика «Особистісна агресивність та конфліктність» Є.П. Ільїна, П.А. Ковальова.

В табл. 2.2.1 представлено результати за Опитувальником А. Басса, А. Дарки, окремо для хлопців та дівчат.

Таблиця 2.2.1

Розподіл хлопців та дівчат за Опитувальником діагностики показників
і форм агресії А. Баса і А. Дарки

Шкали	Хлопці			Дівчата		
	Високий	Середній	Низький	Високий	Середній	Низький
Фізична агресія	57%	26%	17%	24%	43%	33%
Непряма агресія	20%	50%	30%	40%	33%	27%
Роздратування	43%	47%	10%	27%	53%	20%
Негативізм	57%	37%	6%	24%	33%	43%
Образа	23%	30%	47%	43%	37%	20%
Підозра	23%	43%	34%	34%	43%	23%
Вербальна агресія	37%	33%	30%	67%	30%	3%
Вина	43%	30%	27%	10%	40%	50%

Можна побачити, що серед всіх показників у вибірці хлопців найбільше виражені фізична агресія та негативізм: високий рівень діагностовано у 57% респондентів (рис. 2.2.1). Отже, типовим для цього віку є демонстрація фізичної сили, що може проявлятися у поштовхах, побитті, стусанах, ляпасах та ін. Негативізм – це схильність заперечувати прийняті в суспільстві соціальні норми та закони. У поведінці ця схильність проявляється або у пасивному опорі вимогам дорослих, або в активній протидії.

Також діагностовано високий рівень роздратування та почуття провини (у 43% хлопців). На наш погляд, роздратування є досить типовим для підліткового віку через лабільність нервової системи, емоційну нестійкість та імпульсивність, що залежить від гормональної перебудови організму та ще недостатньо сформованої здатності до самоконтролю. Проте таке виражене почуття вини у підлітків чоловічої статі досить важко пояснити, можливо, через війну з росією хлопці відчувають потребу захищати свою Батьківщину, що поки нереально через їх юний вік.

Високий рівень вербальної агресії діагностовано у 37% хлопців, що вказує на схильність підлітків виражати свої негативні емоції криками, погрозами та нецензурними виразами.

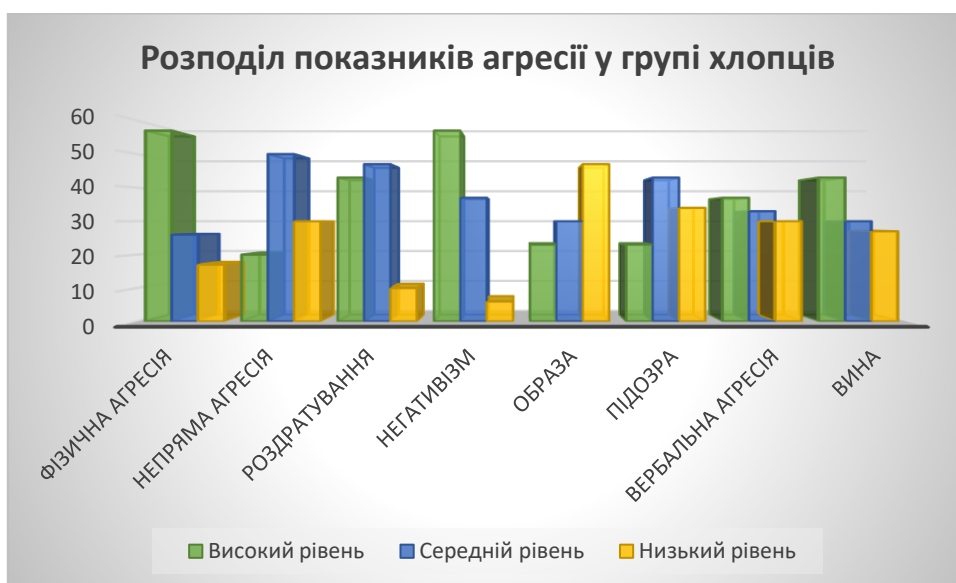

Рис. 2.2.1. Розподіл показників агресії у хлопців за методикою А. Басса, А. Дарки.

У групі дівчат найбільше виражений показник вербальної агресії: у 67% діагностовано високий рівень, а у 30% - середній (рис. 2.2.2). Тобто усього 3% дівчат мають низький рівень вербальної агресії. На наш погляд, такі результати можна пояснити типовим для жіночої статі униканням проявів фізичної агресії, що санкціонується суспільством, натомість дівчата-підлітки замінюють поштовхи та стусани криками, образами та критикою інших.

Також серед підлітків жіночої статі виражені непряма агресія та образа: високий рівень діагностовано відповідно у 40% та 43%. Через те, що соціум не схвалює жіночу агресію, багато дівчат трансформують пряму агресію у непряму, заміщуючи об'єкт, що її викликав, на інший, більш доступний. Це може бути як неживий предмет, так і молодша дитина або тварина. Образа є агресією, спрямованою всередину, що часто проявляється у вигляді небажання спілкуватися з людиною, переживанні негативних емоцій щодо неї (зздрості чи ненависті), самоізоляції або примусової ізоляції кривдника в колі однолітків.

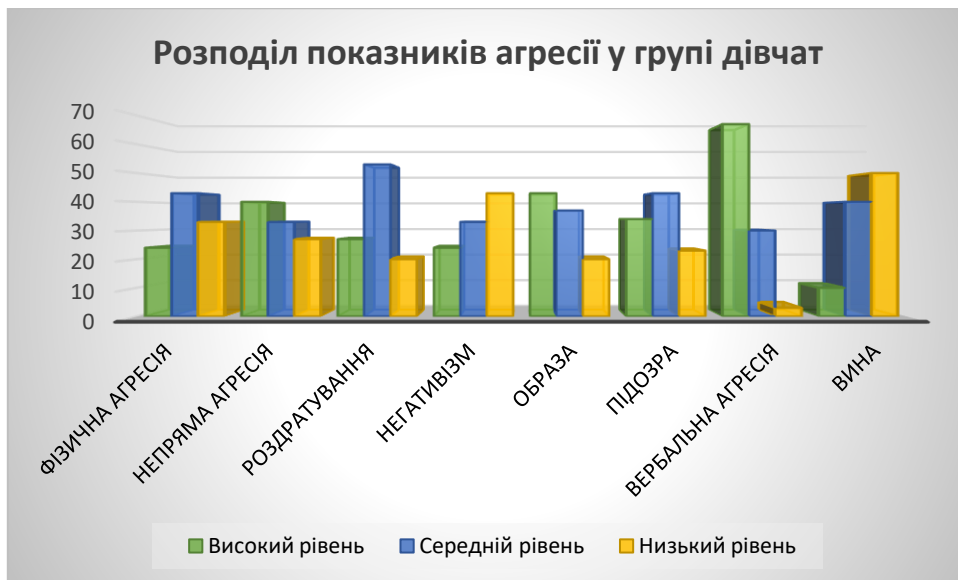

Рис. 2.2.2. Розподіл показників агресії у групі дівчат за методикою А. Басса, А. Дарки.

У 34% дівчат підліткового віку діагностовано високий рівень підозрливості, що може проявлятися в обережності у стосунках з людьми, очікуванні від них неприємностей та у недовірі до інших людей та до світу в цілому. У крайніх формах підозра переростає у паранояльність, переконання в тому, що інші планують нанести шкоду чи навіть організують змову.

Далі розглянемо результати за методикою «Особистісна агресивність та конфліктність» Є.П. Ільїна, П.А. Ковальова. На відміну від опитувальника А. Басса, А. Дарки, цей тест вимірює не прояви агресії, а особистісну схильність до її реалізації, а також рівень конфліктності.

Результати групи хлопців за методикою «Особистісна агресивність та конфліктність» Є.П. Ільїна, П.А. Ковальова представлені в табл. 2.2.2 та на рис. 2.2.3.

Як можна зрозуміти з табл. 2.2.2, у групі хлопців найбільш виражені показники запальності (високий рівень діагностовано у 41% респондентів), наполегливості (39%) та нетерпимості до думок інших (39%). Можемо зробити висновок, що для підлітків чоловічої статі є типовим не стримувати свої почуття, вибухати гнівом, реагувати агресивно на зовнішні подразники.

Рівень особистісної агресивності та конфліктності у хлопців

Показники	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Непоступливість	29%	50%	21%
Наполегливість	39%	25%	36%
Позитивна агресивність	34%	38%	28%
Мстивість	36%	46%	18%
Нетерпимість до думок інших	39%	54%	7%
Негативна агресивність	37%	50%	13%
Образливість	23%	37%	40%
Запальність	41%	46%	13%
Безкомпромісність	29%	53%	18%
Підозрілість	20%	40%	40%
Конфліктність	28%	44%	28%

Також для цього віку виявилось характерним не прислухатися до думок оточуючих, особливо дорослих, та демонструвати власну самостійність та незалежність. З іншого боку, у 39% виражений високий рівень наполегливості, яка є складовою позитивної агресивності, тобто допомагає індивіду досягти мети, бути цілеспрямованим та добиватися результатів.

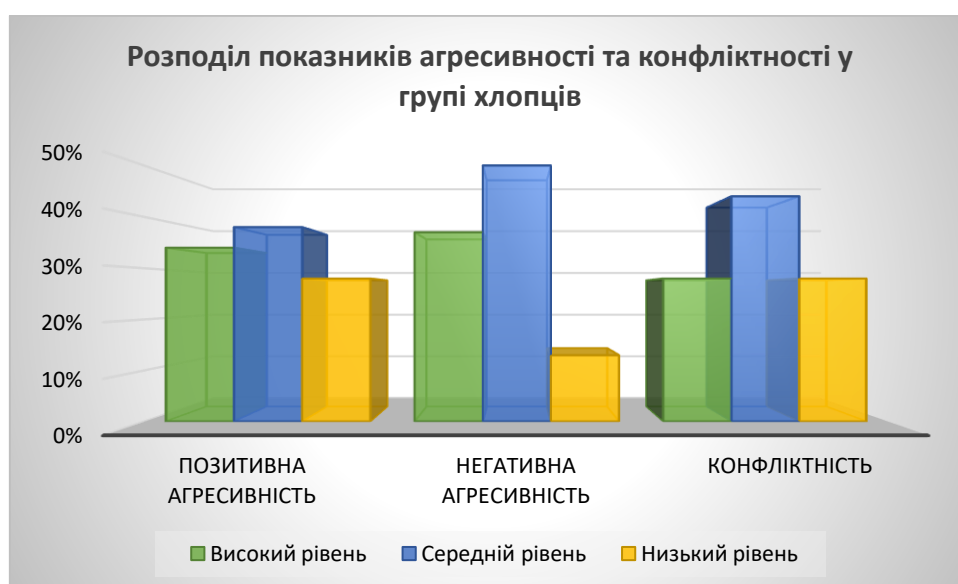

Рис. 2.2.3. Розподіл показників агресивності та конфліктності у хлопців.

Серед загальних показників у підлітків чоловічої статі більше виражена негативна агресивність – її високий рівень діагностовано у 37% респондентів. На другому місці – позитивна агресивність (високий рівень встановлено у 34% хлопців), а конфліктність виражена лише у 28%.

В табл. 2.2.3 зображено розподіл показників агресивності та конфліктності у дівчат.

Таблиця 2.2.3

Рівень особистісної агресивності та конфліктності у дівчат

Показники	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Непоступливість	27%	43%	30%
Наполегливість	20%	57%	23%
Позитивна агресивність	23%	50%	27%
Мстивість	16%	43%	40%
Нетерпимість до думок інших	27%	60%	13%
Негативна агресивність	20%	53%	27%
Образливість	47%	33%	20%
Запальність	27%	47%	27%
Безкомпромісність	33%	37%	30%
Підозрілість	33%	47%	20%
Конфліктність	35%	41%	24%

Можемо помітити, що у групі дівчат показники агресивності та конфліктності відрізняються від групи хлопців. Так, загальний рівень конфліктності вищий: високий рівень діагностовано у 35% дівчат. Серед шкал, що входять до показника конфліктності, найбільше виражена образливість (високий рівень мають 47% дівчат), тоді як у групі хлопців домінує запальність.

Також у порівнянні з хлопцями у дівчат менше виражені показники негативної та позитивної агресивності: високий рівень діагностовано відповідно у 20% та 23% респонденток.

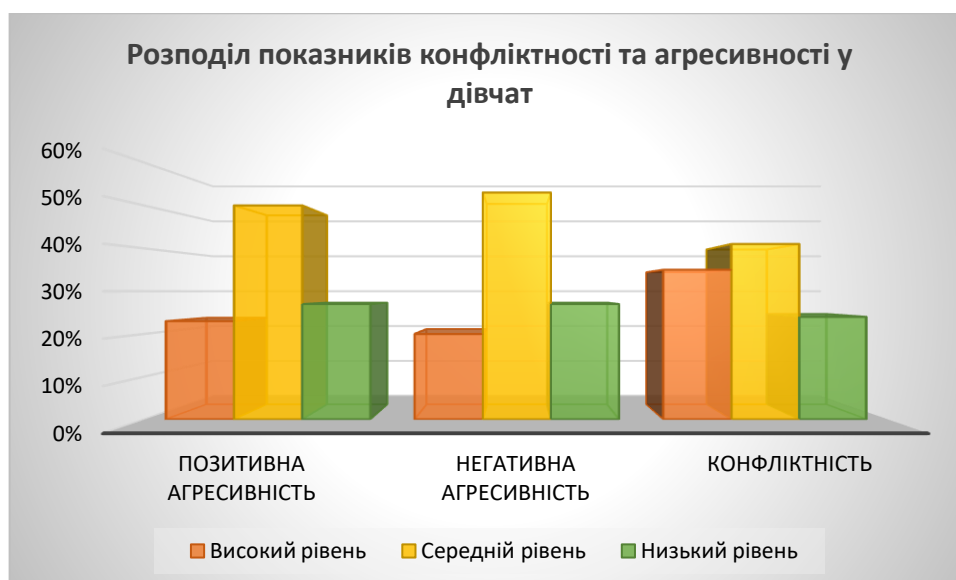

Рис. 2.2.4. Розподіл показників агресивності та конфліктності у дівчат.

Отже, можемо зробити висновок, що у підлітків чоловічої та жіночої статі різні форми агресії та схильність до агресивної та конфліктної поведінки виражені не однаково.

Для діагностики батьківського ставлення було проведено методичку Тест-опитувальник батьківського ставлення А. Я. Варга, В.В. Століна, спрямовану на діагностику таких типів батьківського та материнського ставлення як прийняття – відторгнення дитини, кооперація з дитиною, симбіотичні стосунки, контроль та інфантилізація дитини.

Результати представлені окремо для групи батьків та матерів (табл. 2.2.4, 2.2.5).

Таблиця 2.2.4

Розподіл показників батьківського ставлення за методикою А.Я. Варга, В.В. Століна у матерів

Шкали	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Прийняття	13 (43%)	15 (50%)	2 (7%)
Кооперація	8 (27%)	17 (57%)	5 (16%)
Симбіоз	3 (10%)	11 (37%)	16 (53%)
Контроль	5 (16%)	18 (60%)	7 (23%)
Інфантилізація	4 (13%)	12 (40%)	14 (47%)

Як зображено в табл. 2.2.4, у групі матерів переважає прийняття та кооперація у відношеннях з дитиною: високий рівень цих типів ставлення діагностовано відповідно у 43% та 27% матерів. Можемо зробити висновок, що у цих сім'ях дітей приймають такими, яким вони є, не критикують, цікавляться їх життям та справами, мають спільні заняття та схвалюють інтереси дитини.

Проте у 7% сімей матері проявляють низький ступінь прийняття дитини, тобто переживають негативні емоції у відношення до дитини, вона їх дратує. Часто такі батьки вважають дитину тягарем, невдахою та низько оцінюють її здібності.

За шкалою кооперація 16% матерів мають низький рівень, що вказує на їх небажання проводити час разом з дитиною, вони нею не цікавляться і не враховують її думку. Як неприйняття, так і низький рівень кооперації, на нашу думку, можуть призводити до агресії чи почуття образи та провини у підлітків.

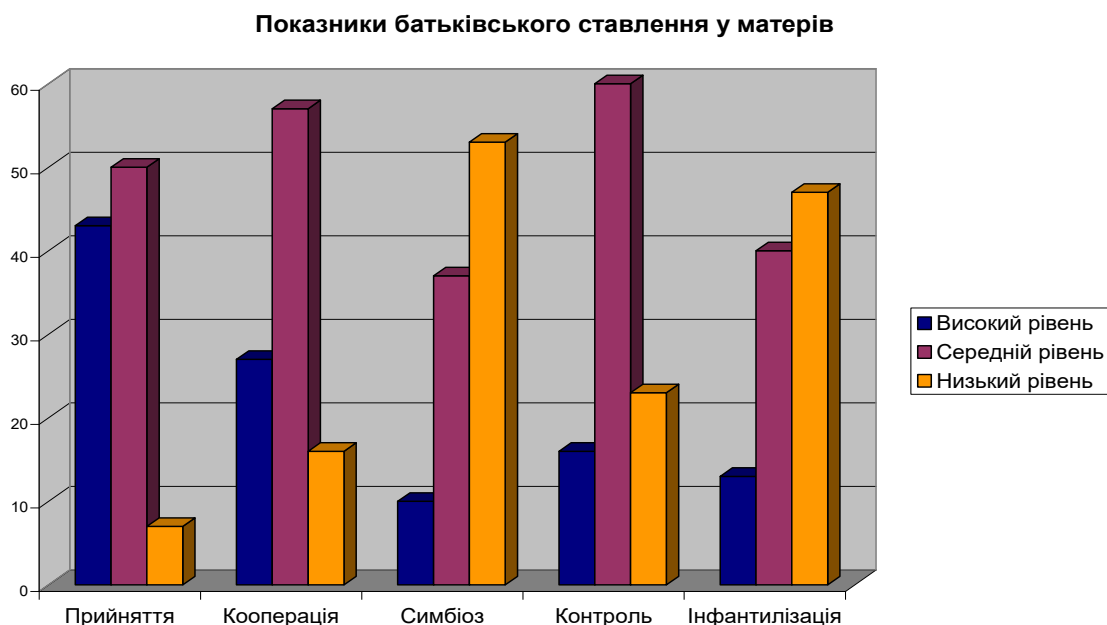

Рис. 2.2.5. Результати методики Тест-опитувальник батьківського ставлення А. Я. Варга, В.В. Століна серед матерів.

У 10% матерів діагностовано високий рівень симбіозу, що вказує на бажання бути ближче до дитини, але може приймати й негативні форми: відсутність психологічної дистанції, втручання в усі сфери життя дитини та

намагання їх контролювати. В таких сім'ях діти відчувають себе некомфортно, адже саме в підлітковому віці вони прагнуть відокремлення від дорослих, більше свободи та незалежності.

Також у групі матерів діагностовано високий рівень за шкалою інфантилізація (у 13% респонденток), що вказує на бажання бачити дитину маленькою, потребуючою допомоги. Такі матері схильні підкреслювати недоліки та невдачі своїх дітей і ігнорувати їх успіхи.

В табл. 2.2.5 представлено результати групи батьків за Тестом-опитувальником батьківського ставлення А. Я. Варга, В.В. Століна.

Таблиця 2.2.5

Розподіл показників батьківського ставлення за методикою

А.Я. Варга, В.В. Століна у батьків

Шкали	Високий рівень	Середній рівень	Низький рівень
Прийняття	10 (45%)	9 (41%)	3 (14%)
Кооперація	8 (36%)	7 (32%)	7 (32%)
Симбіоз	0 (0%)	10 (45%)	12 (55%)
Контроль	7 (32%)	11 (50%)	4 (18%)
Інфантилізація	1 (5%)	8 (36%)	13 (59%)

Можемо побачити, що в групі батьків найчастіше зустрічаються такі типи ставлення до дитини як прийняття (45%), кооперація (36%) та контроль (32%). Слід зазначити, що контроль зустрічається частіше в групі батьків, ніж у матерів, що вказує на притаманну чоловічій статі тенденцію до встановлення дисципліни, авторитарності, бажання все контролювати.

Також значній кількості батьків властивий високий рівень прийняття та кооперації, що свідчить про позитивне ставлення до дитини, цікавість до її інтересів та прийняття в цілому.

За шкалою симбіоз не виявлено жодного батька з високим показником, а у 55% діагностовано низький рівень, що вказує на тенденцію відокремлення від дитини, встановлення психологічної дистанції, що на наш погляд,

своєчасно та доречно у підлітковому віці. У групі батьків рідше зустрічається інфантилізація дитини, ніж у групі матерів: лише у 1 батька діагностовано її високий рівень.

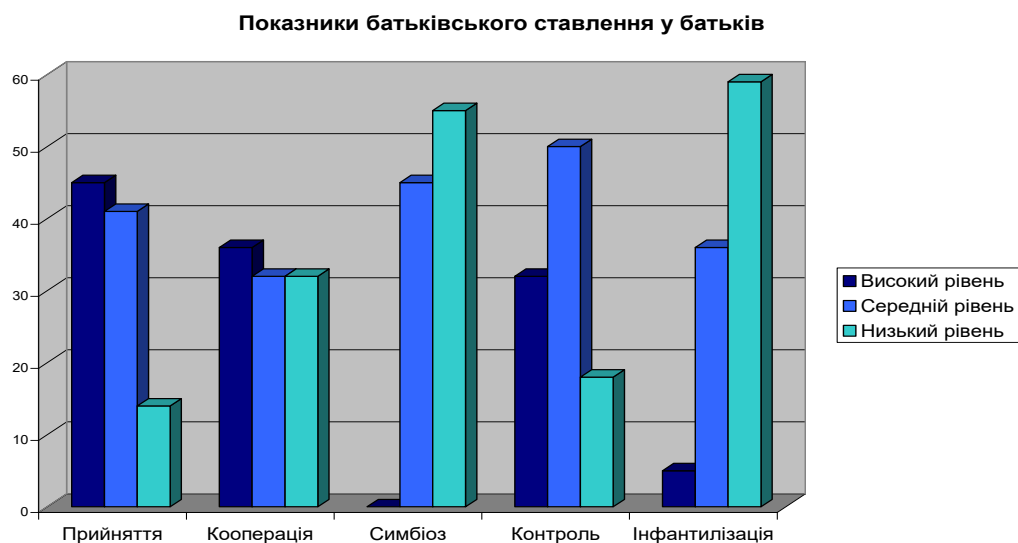

Рис. 2.2.6. Результати методики «Опитувальник батьківського ставлення» серед батьків.

Наступним кроком дослідження буде аналіз результатів батьків та матерів, отриманих за методикою Аналіз сімейних взаєностосунків Е.Г. Ейдемільера, В.В. Юстицькіса (табл. 2.2.6).

Для представлення результатів нами було обраховано діагностичний бал за кожною шкалою: якщо респондент набирає цей бал або отримує вищий результат, тоді можемо стверджувати наявність вираженого стилю виховання за цією шкалою. Якщо показники респондента нижчі за діагностичний бал, це означає, що цей стиль виховання відсутній.

Можемо побачити, що у групі батьків переважають обмежувальні та авторитарні стилі виховання. Так за шкалою «високі вимоги – заборони до дитини» сформований стиль виховання у 32% батьків і лише у 10% матерів. Цей стиль виховання вказує на велику кількість заборон, що обмежують свободу дитини, а у підлітковому віці викликають обурення та супротив. Неспівпадіння стратегій виховання у батьків та матерів може призводити до

нерозуміння дитиною, що саме можна, а що ні, адже батько забороняє певні вчинки, а мати дозволяє.

Таблиця 2.2.6

Розподіл показників стилів сімейного виховання у батьків та матерів підлітків

Показники	Виражений стиль виховання	
	Батьки	Матері
Гіперпротекція	3 (14%)	5 (17%)
Гіпопротекція	6 (27%)	4 (13%)
Задоволення потреб дитини	2 (9%)	7 (23%)
Ігнорування потреб дитини	5 (23%)	2 (7%)
Високі вимоги - обов'язки до дитини	6 (27%)	5 (17%)
Низькі вимоги - обов'язки до дитини	3 (14%)	7 (23%)
Високі вимоги-заборони до дитини	7 (32%)	3 (10%)
Низькі вимоги-заборони до дитини	3 (14%)	6 (20%)
Мінімальність санкцій	2 (9%)	6 (20%)
Надмірність санкцій	6 (27%)	4 (13%)

У 27% батьків виражені такі стилі виховання як гіпопротекція, надмірність санкцій та високі вимоги до обов'язків дитини. Гіпопротекція означає, що на дитину не звертають уваги, або ж ця увага виникає лише тоді, коли з нею щось трапляється. Ця стратегія виховання сприяє відчуттю непотрібності у дитини та переконанню, що її не люблять. Дві інші стратегії батьків свідчать про бажання контролювати дитину, суворе ставлення до її помилок та неслухняності, надмірні обов'язки, що можуть не відповідати її віку та можливостям.

У групі матерів найчастіше зустрічаються такі стратегії виховання: задоволення потреб дитини та низькі вимоги до обов'язків дитини. Високий рівень за шкалою задоволення потреб дитини діагностовано у 23% матерів, що

може вказувати на їх надмірну турботу, потурання, бажання задовольнити будь-яку потребу дитини та балувати її. З одного боку, такий підхід викликає у дітей впевненість, що їх люблять та вони потрібні батькам. Проте з іншого боку існує загроза розбалувати дитину або виростити її егоцентриком.

Низькі вимоги до обов'язків дитини також не сприяють гармонійному розвитку дитини: у підлітковому віці діти вже повинні відчувати відповідальність за своє навчання, доглядати за своїм тілом та помешканням, мати ряд обов'язків по господарству та брати посильну участь у побутових справах.

Також в групі матерів часто зустрічаються такі стилі виховання як недостатні вимоги – заборони до дитини та мінімальні санкції (у 20% матерів) та гіперпротекція (17%), що вказує на потураючий тип виховання. Такі матері приділяють багато уваги дітям, але не обмежують їх та не карають за непослух та погані вчинки.

Можемо простежити різні стилі виховання у батьків та матерів, що призводить до суперечливих вимог до дитини та розвитку у неї невпевненості та нерозуміння, як саме правильно вчиняти. Подібні розбіжності у вихованні можуть викликати супротив та агресивну поведінку у дітей підліткового віку.

2.3. Аналіз результатів дослідження, отриманих за допомогою математичної статистики

Для встановлення кореляційних зв'язків між батьківським ставленням та агресивною поведінкою підлітків був застосований кореляційний аналіз з використанням критерію Пірсона. Кореляційні матриці наведено у Додатку Б. Значимі кореляційні зв'язки представлено у вигляді таблиць та проінтерпретовано.

В табл. 2.3.1 наведено значимі кореляції між батьківським ставленням за Тестом-опитувальником батьківського ставлення А. Я. Варга, В.В. Століна та агресивною поведінкою підлітків за методикою А. Басса, А. Дарки.

Таблиця 2.3.1

Кореляційні зв'язки між показниками батьківського ставлення та формами агресивної поведінки підлітків за методикою А. Басса, А. Дарки

Шкали методик	Фізична агресія	Вербальна агресія	Непряма агресія	Негативізм
Прийняття матері	-0,398**			
Контроль боку батька 3	0,306*	0,318*		
Контроль боку матері 3		0,269*	0,323*	0,381**

Як зрозуміло з табл. 2.3.1, рівень фізичної агресії прямо пов'язаний з контролем з боку батька та обернено – з прийняттям дитини матір'ю. Можемо зробити припущення, що у підлітковому віці надмірний контроль з боку батька призводить до опору та бажання протистояти саме на фізичному рівні: підлітки можуть штурхати, застосовувати силу, нападати та навіть битися. Зате прийняття дитини матір'ю зменшує рівень фізичної агресії, що можна використати при корекційній роботі з агресивними підлітками та їх батьками: навчаючи матерів приймати дитину та демонструвати їй своє прийняття, можна знизити рівень фізичної агресії та покращити батьківсько-дитячі стосунки.

Контроль з боку матері також викликає агресію у підлітків, проте не фізичну, а інші її форми: вербальну агресію, непряму та негативізм. На нашу думку, для підлітків є неприпустимим застосувати фізичну агресію проти матері, жінки, проте інші варіанти агресивної поведінки вони допускають. Контроль з боку матері може викликати бажання кричати, лаятися, вживати

нецензурні висловлювання (вербальну агресію), або переадресацію свого гніву на інших людей чи предмети (непряма агресія). Також реакцією на контроль з боку матері може стати негативізм – типова для підліткового віку реакція, що проявляється у запереченні батьківських вимог та прохань, у відкиданні усього, що йде від дорослих.

Отже, надмірний контроль з боку обох батьків викликає агресивну поведінку у підлітковому віці.

У табл. 2.3.2 наведено значимі кореляційні зв'язки між агресивною поведінкою підлітків за методикою А. Басса, А. Дарки та стилем батьківського виховання за методикою Аналіз сімейних взаєностосунків Е.Г. Ейдемільера, В.В. Юстицькіса.

Таблиця 2.3.2

Кореляційні зв'язки між показниками батьківського виховання та формами агресивної поведінки підлітків за методикою А. Басса, А. Дарки

Шкали методик	Фізична агресія	Вина	Вербальна агресія	Образа
Надмірність санкцій з боку батька	0,477**			
Високі вимоги-заборони до дитини з боку батька	0,397**		0,283*	
Високі вимоги - обов'язки до дитини з боку матері		0,357**		
Гіпоопіка матері				0,296*
Ігнорування потреб дитини матір'ю				0,486**

Можемо простежити прямий зв'язок фізичної агресії підлітків з надмірними санкціями та високими вимогами-заборонами з боку батька. Тобто фізична агресія у підлітковому віці проявляється як протест проти

заборон та покарань саме з боку батька, що підтверджує результати попередньої методики (фізична агресія як реакція на надмірний контроль з боку батька). Отже, особливості підліткового віку призводять до реакції опору та супротиву батьківським обмеженням, що може проявлятися у різних варіантах фізичної агресії.

Також з високими вимогами-заборами з боку батька прокорелювала вербальна агресія підлітків: у відповідь на жорсткі обмеження, підлітки вдаються до вербальної агресії, намагаючись відстояти свою свободу та незалежність. Можемо зробити висновок, що надмірні санкції та заборони стосовно підлітків будуть неефективними та посилюють прояви фізичної та вербальної агресії.

Материнські стилі виховання також викликають різні варіанти агресивної поведінки, проте за результатами кореляційного аналізу вони спрямовані всередину, проявляються у вигляді вини та образи.

Високі вимоги до обов'язків дитини з боку матері пов'язані з почуттям вини: ймовірно, підлітки не справляються з тими обов'язками, що на них покладає матір, і переживають з цього приводу. Також можливо, що обов'язки здаються їм надто складними та обтяжливими, а іноді – дійсно не відповідають можливостям підліткового віку, тоді у дитини може сформуватися низька самооцінка та переконання, що в неї нічого не виходить.

Гіпоопіка з боку матері та ігнорування нею потреб дитини викликають почуття образи. На наш погляд такий зв'язок є цілком зрозумілий, адже саме від матері дитина очікує уваги, турботи, допомоги і звичайно – любові. Можемо зробити висновок, що для покращення стосунків у сім'ї матерям необхідно уважно ставитись до дітей, проявляти до них турботу та постійно показувати свою любов. Також варто продумувати вимоги до обов'язків дитини, щоб вони були посильними для неї та не викликали почуття провини через неможливість чи складність їх виконання.

Далі розглянемо зв'язок показників методики «Особистісна агресивність та конфліктність» Є.П. Ільїна, П.А. Ковальова з типами

батьківського ставлення та виховання. В табл. 2.3.3 зображено значимі кореляції між показниками батьківського ставлення та особистісною агресивністю та конфліктністю підлітків.

Таблиця 2.3.3

Кореляційні зв'язки між показниками батьківського ставлення та особистісною агресивністю та конфліктністю підлітків

Шкали методик	Наполегливість	Позитивна агресивність	Запальність	Підозрілість
Прийняття матері				-0,284*
Кооперація з батьком	0,395**	0,316*		
Контроль з боку батька			0,314*	

Можемо побачити, що кооперація з батьком формує у підлітків наполегливість та позитивну агресивність. Значна увага та інтерес до справ дитини, спільні заняття, час, проведений разом, сприяють розвитку такої позитивної якості як наполегливість. Автори методики розглядають наполегливість як складову позитивної агресії, що допомагає людині досягати мети та впевнено добиватися свого.

Контроль з боку батька підвищує рівень запальності у підлітковому віці, що сприяє конфліктності у батьківсько-дитячих стосунках. А прийняття з боку матері знижує рівень підозрілості у підлітковому віці, тобто сприяє підвищенню довіри до світу та до людей. Останній зв'язок здається досить зрозумілим, адже отримуючи позитивне ставлення та прийняття від найдорожчої людини, дитина формує позитивне бачення себе та інших, зростає з переконанням, що її люблять, а світу можна довіряти.

В таблиці 2.3.4 наведено значимі кореляційні зв'язки між особистісною агресивністю та конфліктністю підлітків та показниками батьківського

виховання (Методика «Аналіз сімейних взаємостосунків» Е.Г. Ейдемільера, В.В. Юстицькіса).

Таблиця 2.3.4

Кореляційні зв'язки між показниками батьківського виховання та особистісною агресивністю та конфліктністю підлітків

Шкали методик	Образливість	Запальність	Негативна агресивність	Нетерпимість до думок інших
Ігнорування потреб дитини матір'ю	0,316*			
Надмірність санкцій з боку батька		0,366**	0,296*	
Низькі вимоги-заборони до дитини з боку матері				0,357*

Встановлено, що ігнорування потреб дитини матір'ю призводить до формування образливості як особистісної характеристики у підлітків, тобто у дитини виробляється реакція ображатися на інших через недостатність уваги з боку матері. Також недостатність заборон з боку матері призводить до нетерпимості до думок інших у підлітків: вони сприймають це як вседозволеність та орієнтуються більше на свої думки та бажання.

Надмірні санкції з боку батька призводять до запальності та негативної агресивності у підлітковому віці (що підтверджує результати попередньої методики).

Отже, можемо зробити висновок, що типові стилі виховання та батьківського ставлення до дітей у підлітковому віці не спрацьовують або дають протилежний результат. Надмірний контроль, санкції та обмеження викликають протест у підлітків та посилюють фізичну та вербальну агресію.

Недостатня увага з боку матері призводить до переживання образи у дитини, а надмірні вимоги можуть сформувати почуття вини.

Але позитивне ставлення, прийняття дитини матір'ю знижує фізичну агресію та посилює довіру до світу та до людей. А кооперація з батьком формує у дитини наполегливість та позитивну агресивність, що допомагає добиватися свого. В цілому отримані результати вказують на значимий вплив батьківського ставлення та виховання на різні форми агресивної поведінки підлітків.

2.4. Практичні рекомендації щодо зниження агресії та розвитку самоконтролю в підлітковому віці

Отримані результати емпіричного дослідження зв'язку батьківського ставлення з агресивною поведінкою підлітків показало, що робота психолога має бути спрямована як на зменшення рівня агресії у підлітків, так і на зміну батьківського ставлення, яке значимо впливає на агресивні прояви у дітей.

На наш погляд, основними завданнями при роботі з підлітками є їх навчання соціально прийнятним формам вираження агресії та навичкам самоконтролю і саморегуляції.

Для цього можна провести заняття, спрямовані на засвоєння технік розслаблення, оволодіння своїми емоціями, навчити підлітка виплескувати агресію на спеціальні предмети чи у вигляді безпечних для оточуючих форм (биття подушки чи боксерської груші, тупотіння ногами, розривання паперу, криків, заняття спортом). Можна запропонувати підлітку намалювати свій гнів, а потім – зім'яти та розірвати малюнок.

Практичні поради підліткам щодо зниження агресії:

1. Вчіться говорити про свої почуття та емоції, не тримайте їх у собі. Пам'ятайте, що придушення агресії – не вихід, а лише тимчасова можливість. Накопичення агресії може з часом спровокувати неконтрольований вибух.

2. Продумайте конструктивні способи вираження злості та гніву: на неживий об'єкт, у вигляді фізичної активності, пробіжки, боксу.

3. Якщо ви дуже розсердилися: зробіть глибокий вдих, затримайте дихання, а потім повільно видихайте. Повторіть глибоке дихання кілька разів.

4. Порахуйте до 10, можна у голос, це дасть можливість зробити паузу та осмислити свої переживання.

5. Якщо відчуття гніву чи образи виникло на конкретну людину, можна намалювати «Недружній шарж», тобто карикатуру. Для цього потрібно на листку паперу зобразити людину, що образила чи розсердила, у карикатурній манері, перебільшивши якість частини тіла та обличчя. Потім можна поговорити з зображеним малюнком, покричати на нього, зіжмакати чи порвати.

6. Цікавим і ефективним способом впоратися з агресією є вправа «Лісоруб». Для її виконання необхідно пригадати, як саме лісоруб рубає дрова, розколює поліно. Потім треба покласти на диван щось м'яке (подушку, валик з ковдри), стати біля дивану на коліна, підняти руки угору над головою і різко опустити, вдаривши подушку. Увіть, що ви колете дрова. При цьому можна різко видихати, викрикувати щось (наприклад «Ха!»). Для більшої достовірності можна зробити з паперу «сокиру», просто змотавши старі газети у рулон.

Друга частина практичних рекомендацій спрямована на корекцію батьківського відношення до підлітків. Як було встановлено в емпіричному дослідженні, надмірний контроль, санкції та вимоги посилюють агресію у підлітковому віці. Саме тому першим кроком є поступова зміна директивного стилю спілкування на демократичний та порада батькам слухати та спробувати почути свою дитину.

1. Проблема агресивної поведінки дитини залучає всю сім'ю, тому вирішувати її треба усім разом. Поговоріть з дитиною у спокійній обстановці, запропонуйте їй висловити свої претензії, невдоволення та побажання. Не перебивайте і не коментуйте. Дайте зворотний зв'язок: поясніть, що саме і

чому ви вважаєте небажаним, що може бути небезпечним, не бійтеся показувати свої почуття та переживання за дитину. Разом прийміть рішення, що у ваших стосунках (чи дисциплінарних вимогах, покараннях) можна змінити на краще.

2. Заохочуйте неагресивну поведінку: наприклад, дитина тиждень не вживає нецензурні вирази – батьки винагороджують її бажаним подарунком чи поїздкою.

3. Серед причин агресивної поведінки підлітків важливим фактором виявилось материнське неприйняття та ігнорування потреб дитини. Відчуваючи себе непотрібними та прагнучи привернути увагу батьків, підлітки можуть вдаватися до різних форм агресивної поведінки. Тому одна з найважливіших порад батькам та матерям – приділяйте увагу своїм дітям, розмовляйте з ними, вислуховуйте. Навіть якщо ви втомлені або дуже зайняті – виділіть час для розмови з дитиною, зробіть перерву у хатніх справах, які не важливіші за вашу доньку чи сина.

4. Не застосовуйте до дитини фізичні покарання, не бийте її, не давайте ляпасів, не штовхай, не обзивайте. Пам'ятайте, що агресія породжує агресію та ненависть у відповідь. Можна розробити систему покарань та обмежень, які стосуються розважальних заходів та вільного часу дитини.

5. Шукайте позитивні риси та підкреслюйте найменші досягнення вашої дитини, робіть компліменти, хваліть та щиро захоплюйтесь її успіхами, підтримуйте її починання.

6. Працюйте над власним самоконтролем: застосовуйте дихальні вправи, переключення уваги, релаксацію для оволодіння гнівом та роздратуванням. Не виплескуйте негативні емоції на дітей, давайте вихід невдоволенню безпечним шляхом. Пам'ятайте, що бажання батьків зрозуміти свою дитину та налагодити стосунки в сім'ї – один з найважливіших чинників успішної взаємодії.

ВИСНОВОК ДО РОЗДІЛУ 2

Для встановлення зв'язку батьківського ставлення з агресивною поведінкою підлітків було організовано та проведено емпіричне дослідження. Вибірку склали 30 підлітків (15 хлопців та 15 дівчат) та їх батьки (30 матерів та 22 батька). Були використані психодіагностичні методики: методика «Особистісна агресивність та конфліктність» Є.П. Ільїна, П.А. Ковальова, Опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки, Тест-опитувальник батьківського ставлення А. Я. Варга, В.В. Століна, методика «Аналіз сімейних взаємостосунків» Е.Г. Ейдемільера, В.В. Юстицькіса.

Діагностика рівня агресії показала, що у вибірці хлопців найбільше виражені фізична агресія та негативізм, також діагностовано високий рівень роздратування та почуття провини. У групі дівчат найбільше виражений показник вербальної агресії, також поширені непряма агресія образу та підозрілість.

Серед особистісних властивостей у групі хлопців найбільш виражені показники запальності (високий рівень діагностовано у 41% респондентів), наполегливості (39%) та нетерпимості до думок інших (39%). У 39% виражений високий рівень наполегливості, яка є складовою позитивної агресивності і допомагає індивіду досягти мети, бути цілеспрямованим та добиватися результатів. У групі дівчат вищий загальний показник конфліктності та образливості. Також у порівнянні з хлопцями у дівчат менше виражені показники негативної та позитивної агресивності.

Діагностика батьківського ставлення за методикою Тест-опитувальник батьківського ставлення А. Я. Варга, В.В. Століна показала, що у групі матерів переважає прийняття та кооперація у відношеннях з дитиною, проте є сім'ї, де матері проявляють відторгнення дитини, її інфантилізацію та низький рівень кооперації. В групі батьків найчастіше зустрічаються такі типи ставлення до

дитини як прийняття (45%), кооперація (36%) та контроль (32%), причому контроль зустрічається частіше в групі батьків, ніж у матерів.

За методикою Аналіз сімейних взаємостосунків Е.Г. Ейдемільера, В.В. Юстицькіса встановлено, що у групі батьків переважають обмежувальні та авторитарні стилі виховання. Так за шкалою «високі вимоги – заборони до дитини» сформований стиль виховання у 32% батьків і лише у 10% матерів. У 27% батьків виражені такі стилі виховання як гіпопротекція, надмірність санкцій та високі вимоги до обов'язків дитини. У групі матерів найчастіше зустрічаються такі стратегії виховання: задоволення потреб дитини та низькі вимоги до обов'язків дитини. Також в групі матерів часто зустрічаються такі стилі виховання як недостатні вимоги – заборони до дитини та мінімальні санкції (у 20% матерів) та гіперпротекція (17%), що вказує на потураючий тип виховання.

У результаті кореляційного аналізу встановлено, що рівень фізичної агресії підлітків прямо пов'язаний з контролем, надмірними санкціями та високими вимогами-заборами з боку батька та обернено – з прийняттям дитини матір'ю. З високими вимогами-заборами з боку батька прокорелювала вербальна агресія підлітків. Кооперація з батьком формує у підлітків наполегливість та позитивну агресивність. Контроль з боку батька підвищує рівень запальності у підлітковому віці, що сприяє конфліктності у батьківсько-дитячих стосунках.

Прийняття з боку матері знижує підозрілість у дітей, тобто формує довіру до світу. Контроль з боку матері також викликає агресію у підлітків, проте не фізичну, а інші її форми: вербальну агресію, непрямую та негативізм.

Материнські стилі виховання також викликають різні варіанти агресивної поведінки, проте за результатами кореляційного аналізу вони спрямовані всередину, проявляються у вигляді вини та образи. Високі вимоги до обов'язків дитини з боку матері пов'язані з почуттям вини: ймовірно, підлітки не справляються з тими обов'язками, що на них покладає матір, і переживають з цього приводу.

Гіпоопіка з боку матері та ігнорування нею потреб дитини викликають почуття образи. На наш погляд такий зв'язок є цілком зрозумілий, адже саме від матері дитина очікує уваги, турботи, допомоги і звичайно – любові.

На основі отриманих результатів емпіричного дослідження було розроблено практичні рекомендації підліткам та їх батькам. Основними завданнями при роботі з підлітками є їх навчання соціально прийнятним формам вираження агресії та навичкам самоконтролю і саморегуляції. Для батьків важливим є навчитися вислуховувати свою дитину, уникати фізичних покарань, контролювати власні емоції, приділяти дитині увагу та демонструвати свою любов.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз наукової літератури показує, що агресивною поведінкою називають цілеспрямовану деструктивну поведінку, що суперечить нормам та правилам існування людей у суспільстві, націлену на завдання шкоди об'єктам нападу. Агресивність розглядають як відносно стійку властивість особистості, що проявляється у готовності до агресивних дій, схильність діяти агресивно та ворожо.

Характерними ознаками підліткового віку є підвищена збудливість, тривожність, імпульсивність поведінки, емоційна лабільність, недостатній самоконтроль, що сприяє виникненню агресивної поведінки. Серед соціальних чинників агресивної поведінки у підлітковому віці виокремлюють статус в групі однолітків, соціальну дезадаптацію, психологічний клімат у сім'ї та стиль батьківського виховання.

Сім'я, батьківське ставлення та стиль виховання відіграють найважливішу роль у становленні особистості дитини та у формуванні її поведінки. Саме в сім'ї підлітки можуть навчитися агресивній поведінці, яку демонструють батьки по відношенню до оточуючих та до дітей. У підлітків з вираженою агресивною поведінкою часто є досвід емоційної депривації, холодного відчуженого ставлення з боку батьків, грубої жорстокої критики, образ та залякувань. Отже, можемо зробити висновок, що сімейні стосунки є одним з найважливіших чинників агресивної поведінки дітей та підлітків.

2. За допомогою психодіагностичних методик було встановлено рівень та форми агресії у підлітків. У вибірці хлопців найбільше виражені фізична агресія та негативізм, також діагностовано високий рівень роздратування та почуття провини. У групі дівчат найбільше виражений показник вербальної агресії, також поширені непряма агресія образа та підозрілість.

Серед особистісних властивостей у групі хлопців найбільш виражені показники запальності (високий рівень діагностовано у 41% респондентів),

наполегливості (39%) та нетерпимості до думок інших (39%). У 39% виражений високий рівень наполегливості, яка є складовою позитивної агресивності і допомагає індивіду досягти мети, бути цілеспрямованим та добиватися результатів. У групі дівчат вищий загальний показник конфліктності та образливості. Також у порівнянні з хлопцями у дівчат менше виражені показники негативної та позитивної агресивності.

3. Діагностика батьківського ставлення показала, що у групі матерів переважає прийняття та кооперація у відношеннях з дитиною, проте є сім'ї, де матері проявляють відторгнення дитини, її інфантилізацію та низький рівень кооперації. В групі батьків найчастіше зустрічаються такі типи ставлення до дитини як прийняття (45%), кооперація (36%) та контроль (32%), причому контроль зустрічається частіше в групі батьків, ніж у матерів.

Серед стилів виховання у групі батьків переважають обмежувальні та авторитарні стилі виховання. Так за шкалою «високі вимоги – заборони до дитини» сформований стиль виховання у 32% батьків і лише у 10% матерів. У 27% батьків виражені такі стилі виховання як гіпопротекція, надмірність санкцій та високі вимоги до обов'язків дитини. У групі матерів найчастіше зустрічаються такі стратегії виховання: задоволення потреб дитини та низькі вимоги до обов'язків дитини. Також у них діагностовано недостатні вимоги – заборони до дитини та мінімальні санкції (у 20% матерів) та гіперпротекція (17%), що вказує на потураючий тип виховання.

4. У результаті кореляційного аналізу встановлено, що рівень фізичної агресії підлітків прямо пов'язаний з контролем, надмірними санкціями та високими вимогами-заборами з боку батька та обернено – з прийняттям дитини матір'ю. З високими вимогами-заборами з боку батька прокорелювала вербальна агресія підлітків. Кооперація з батьком формує у підлітків наполегливість та позитивну агресивність. Контроль з боку батька підвищує рівень запальності у підлітковому віці, що сприяє конфліктності у батьківсько-дитячих стосунках.

Прийняття з боку матері знижує підозрілість у дітей, тобто формує довіру до світу. Контроль з боку матері також викликає агресію у підлітків, проте не фізичну, а інші її форми: вербальну агресію, непрямую та негативізм. Материнські стилі виховання викликають агресивну поведінку, спрямовану всередину, що проявляється у вигляді вини та образи. Високі вимоги до обов'язків дитини з боку матері пов'язані з почуттям вини: ймовірно, підлітки не справляються з тими обов'язками, що на них покладає матір, і переживають з цього приводу. Гіпоопіка з боку матері та ігнорування нею потреб дитини викликають почуття образи.

5. На основі отриманих результатів емпіричного дослідження було розроблено практичні рекомендації підліткам та їх батькам. Основними завданнями при роботі з підлітками є їх навчання соціально прийнятним формам вираження агресії та навичкам самоконтролю і саморегуляції. Для батьків важливим є навчитися вислуховувати свою дитину, уникати фізичних покарань, контролювати власні емоції, приділяти дитині увагу та демонструвати свою любов.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андреев Ю.С. Причины возникновения подліткової агресії в сучасному середовищі. *Вісник Луганського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія «Педагогічні науки»*. 2014. № 5(1). С. 148-157.
2. Бандура А., Уотерс Р. Подростковая агрессия. Изучение влияния воспитания и семейных отношений. Москва: Апрель Пресс, 2000. 508 с.
3. Басс А. Дарки А. Личностная методика диагностики агрессивного поведения. Москва: Мысль, 1957. 34 с.
4. Бисалиев Р.В., Зубкова Т.Н., Кальной В.С., Миронова А.А К вопросу об актуальности изучения проблемы агрессивного поведения у детей и подростков. *Фундаментальные исследования*. 2007. № 1. С. 77-78.
5. Бисалиев Р.В., Кубекова А.С., Сарафрази Т.Т. Психологические аспекты агрессии и агрессивного поведения: современное состояние проблемы. *Современные проблемы науки и образования*. 2014. № 2. С.112.
6. Благута Р. І. Психологічні засади профілактики делінквентності неповнолітніх: дис. ... канд. юрид. наук: 19.00.06. Київ, 2006. 219 с.
7. Бэрн Р., Ричардсон Д. Агрессия. СПб., 1997. 322 с.
8. Варга А.Я. Структура и типы родительского отношения: Дис. ... канд. псих. наук. Москва, 1986. 206 с.
9. Вовк Г. Робота з агресивними дітьми. *Психолог*. 2009. №34. С. 13-16.
10. Волинська О. О. Проблема агресивної поведінки підлітків: фактори та механізми соціалізації. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»* № 3 (30), 2016. С. 117-131.
11. Выготский Л.С. Педология подростка. Собр. соч. в 6 т., т. 1. М., 1982. С. 73.

12. Гулевич Т. Знування та агресія в школі. *Психолог*. 2010. №40. С. 8-10.
13. Дзюба Т. М. Віртуальна агресія підлітків: причини і наслідки / Психологічна профілактика насилля і ворожості в суспільному та приватному житті: тези доповідей учасників Круглого столу [ред. З. С. Карпенко]. Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2015. С.20-24.
14. Жуйкова И. В. Гендерные особенности агрессивного поведения подростков и их родителей. *Научно-теоретический журнал «Ученые записки»*, № 12 (118). 2014. С. 257-261.
15. Землянська О. В. Психологічні особливості злочинної поведінки неповнолітніх. *Проблеми загальної та педагогічної психології: збірн. наук. праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України*. Київ, 2001. Т. 3. Ч. 1. С. 163-168.
16. Іванова В. В. Причини та форми агресивної поведінки підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2000. № 5. С. 14–16.
17. Ильин Е.П. Эмоции и чувства. СПб.: Питер, 2001. 752 с.
18. Кириченко В. В. Особливості проявів агресії у дітей під час соціально-психологічної адаптації до умов середньої школи. *Актуальні проблеми психології*. Т. 1. Соціальна психологія. Психологія управління. Організаційна психологія. Київ: Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. 2002. Ч. 3. С. 68-72.
19. Кісіль З. Р. Психологічні особливості агресивності у підлітковому віці. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. Вип. 1. 2015. С. 32-40.
20. Кон И.С. Психология юношеского возраста: Проблемы формирования личности. Учеб. пос. Москва: Просвещение, 1979. 175 с.
21. Кордунова Н. О. Особливості прояву агресивної поведінки в підлітковому віці. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. Вип. 2 (38) 2018. С. 130-140.

22. Кукурудза Т. Причини виникнення підліткової агресії. *Social Work and Education*, 2014. № 1, С. 76-81.
23. Курявська О.М. Мотивація агресивної поведінки підлітків *Актуальні проблеми загальної та професійної освіти*. 2009. Вип.7. С. 437-450.
24. Лоренц К. Агрессия (так называемое «зло») / пер. с нем. Г. Ф. Швейника. СПб: АМФОРА, 2001. 348 с.
25. Макарчук Н. Агресія та агресивна поведінка як психічний засіб особистісної саморегуляції підлітків із порушеннями розумового розвитку. *Збірник наукових праць "Проблеми сучасної психології"*, 2019. №25. С. 211-220.
26. Мельнікова С.В., Каткова Т.А., Варіна Г.Б. Психологічні особливості прояву агресивної поведінки підлітків у процесі взаємодії з батьками. *Науковий вісник ХДУ. Серія Психологічні науки*. № 5 (2018) С. 111-116.
27. Мойсеєва О. Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. *Юридична психологія*, № 1, 2015. С. 139-148.
28. Мойсеєва О.Є. Психологія агресії: вікові та генетичні виміри: навч. - метод. посіб. Київ: КММ, 2010. 128 с.
29. Мурадова В. І. Агресивна поведінка сучасних підлітків. *Молодий вчений*, 2016. №15. С. 413-415.
30. Наследов А.Д. Математические методы психологического исследования. Анализ и интерпретация данных. Уч. пос. СПб.: 2004. 392 с.
31. Орос О.Б. Агресивна та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку. *Вісник НТУУ «КПІ»*. Політологія. Соціологія. Право. Вип. 2 (38) 2018. С. 90-96.
32. Орос О.Б. Самовизначення неповнолітніми мотивації проявів фізичного насильства у власному середовищі. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова*. Серія «Соціологія і політичні науки». Одеса, 2011. С. 603-608.
33. Павелків В. Р. Соціально-психологічний статус молодіжних субкультур як детермінанта формування агресивної поведінки. *Наукові*

записки Національного університету «Острозька академія», серія «Психологія і педагогіка», Вип. 28. С. 139-149.

34. Реан А.А. Профілактика агресії та асоціальності неповнолітніх. *Національний психологічний журнал*. 2018. Вип. 2, №30. С. 3-12.

35. Савінова, Н., Стельмах, Н., Берегова, М., Іванова, Т. Агресія підлітків як психолого-педагогічна проблема. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*, 2020. Вип. 2. С.133-141.

36. Фрейд З. Психология бессознательного: сб. произведений / Под ред. М.Г. Ярошевского. Москва: Просвещение, 1990. 448 с.

37. Фромм Э. Анатомия человеческой деструктивности. Мінськ: ООО «Попурри», 1999. 624 с.

38. Хоменко Г. Агресивність підлітків: причини, профілактика, корекція. *Психолог*. 2009. №35. С. 17-23.

39. Шкарлатюк К.І. Агресія та здатність до прогнозування в підлітковому віці. *Психологічні перспективи*. Вип. 17. Волинський нац. ун-т ім. Л. Українки. Луцьк, 2010. С. 273-280.

40. Эйдемиллер Э.Г., Юстицкис В. Психология и психотерапия семьи. – Санкт-Петербург: Питер, 1999. 656 с.

41. Юнг К.Г. Тэвистокские лекции. Исследование процесса индивидуальности: Пер с англ. Киев: Ваклер, 1998. 295 с.

42. Batool S. S., & Bond R. (2015). Mediatonal role of parenting styles in emotional intelligence of parents and aggression among adolescents. *International Journal of Psychology*, Vol. 50, №3, pp. 240-244.

43. Bucur A. (2020). Aggressive behaviors among 15–16-Year-old Romanian High School Students: results from two consecutive surveys related to alcohol and other drug use at the European Level. *International journal of environmental research and public health*. Vol. 17. №. 10. p. 3670.

44. Dosil M., Jaureguizar J., Bernaras E., Sbicigo J.B. Teen Dating Violence, Sexism, and Resilience: A Multivariate Analysis. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2020; Vol. 17, №8, p.2652.

45. Fedorenko, M., & Potapova, V. (2014). Interrelation of emotional intelligence, aggressiveness and anxiousness indicators of students of pedagogical specialties: gender differences study. *Life Science Journal*, Vol. 11, №7, pp. 453-456.
46. Lorenc K. *Das Zogenannte Bose: zur Naturgeschichte der Aggression*, Wienn, 1963. 280 p.
47. Martínez-González, Marina B., Yamile Turizo-Palencia, Claudia Arenas-Rivera, Mónica Acuña-Rodríguez, Yeferson Gómez-López, and Vicente J. Clemente-Suárez (2021). Gender, Anxiety, and Legitimation of Violence in Adolescents Facing Simulated Physical Aggression at School. *Brain Sciences* Vol.11, №. 4, p. 458.
48. Martins N., Mares M.-L. & Nathanson A.I. (2019) Mixed Messages: Inconsistent Parental Mediation Indirectly Predicts Teens' Online Relational Aggression, *Journal of Family Communication*, Vol. 19, №4, pp. 311-328.
49. White B. A., Jarret M. A., Ollendick T. H. (2013). Self-regulation deficits explain the link between reactive aggression and internalizing and externalizing behavior problems in children. *Journal of Psychopathology and Behavioral Assessment*, Vol. 35(1), p. 1-9.
50. Yoon, Y., Cederbaum, J. A., Mennen, F. E., Traube, D. E., Chou, C. P., & Lee, J. O. (2019). Linkage between teen mother's childhood adversity and externalizing behaviors in their children at age 11: Three aspects of parenting. *Child abuse & neglect*, Vol. 88, pp. 326-336.

ДОДАТКИ